

Laps(epõlv) 19. sajandi teise poole Eestis omaelulooliste tekstide näitel

Ave Mattheus

Mälestuste, päevikute, kirjavahetuste ja (auto)biograafiate kõrval on viimastel aastatel ilmunud ka rohkesti lapsepõlvelugusid, milles keskendutakse lapse(põlve) kujutamisele 20. sajandi Eestis.¹ Mõned hiljutised väljaanded on võimaldanud heita pilku ka varasemale ajale – kirjastuse Ilmamaa sarjas „Ajajõe tagant” on ilmunud Mait Metsanurga ja Anna Haava lapsepõlve-mälestused. Koos Lilli Suburgi, August Kitzbergi, Friedebert Tuglase, Jaan Lattiku, Jaan Vahtra, Marta Sillaotsa ja veel paari teise autori teosega pakuvad need huvitavat sissevaadet eesti lapse ellu 19. sajandi teise poole Eestis.

Lapsepõlvelugusid on meil senini käsitletud pisteliselt; kirjandusuurijad on pööranud rohkem tähelepanu 20. sajandi lapsepõlveemalisele autobiograafilisele ilukirjandusele,² etnoloogid Eesti Kirjandusmuuseumi korraldatavatele eluloovõistlustele laekunud töödele (vt Kõresaar 2003, Mulla 2003). Varasemate perioodide Eestimaa lapse(põlve)st rääkivaid saksakeelseid tekste on uuritud baltisaksa ajaloo ja (mälestus)kirjanduse kontekstis (vt Saagpakk 2005, Wilhelmi 2008), kuid eestikeelseid ei ole veel põhjalikumalt käsitletud. Seda lünka asungi siinses artiklis täitma. Võtan vaatluse alla eelmainitud autorite teosed, mida ühendab eestikeelsus, lapse elu kujutamine 19. sajandi teise poole Eestis ja tõsiasi, et kõik autorid on tuntud ka lastekirjanikena.

1 Võib öelda, et otsa tegid lahti Reet Made koostatud kogumikud „Lapsepõlvest tuleme kõik” (2001), „Lapsepõlvelood: 20 tuntut ja tunnustatud inimese lapsepõlvelood” (2008) ja „Lapsepõlve radadel: 32 tähendusrikast kasvamise lugu” (2010), mis kujutavad endast üleskirjutusi tuntud näitlejate, kirjanike, muusikute, kunstnike, sportlaste ja poliitikutega tehtud intervjuudest, mis on kõlanud eetris Vikerraadio saadetes „Lastetuba” ja „Lapsepõlvelood” alates 1990. aastate keskpaigast. 2002. aastal ilmusid Heino Kiige poisipõnnilood „Kuresaapad”, mis pärjati Kultuurkapitali aastapreemiaga, 2008. aastal jõudis täiendatud kordustrukini Heljo Männi „Väikesed võililled”, mille esmatrükk ilmus juba 1983. aastal. Suure lugejamenu osaliseks on saanud Leelo Tungla lapsepõlve-mälestused „Seltsimees laps ja suured inimesed” (2008) ja „Samet ja saepuru” (2009) ning Mari Tarandi mälestusteraamat vennast Juhan Viidingust „Ajapildi sees. Lapsepõlv Juhaniga” (2008). Viimastel aastatel on oma lapsepõlve- ja nooruslood kirja pannud ka väljaspool professionaalset kirjandusmaailma tegutsevad inimesed, nagu näiteks Piret Põldmäe „Ei ole halbdust ilma heata” (2003), Elmar Orav „Lapsepõlve radadel” (2005) ja „Igatsum õnne järele” (2006), Tiina Tafenau „Kõik kassid on hallid: mälestusi lapsepõlvest” (2007), Eevi Tael „Lapse silmadega vanast Narvast” (2005), Vaike Kalind „Vana tantsumuusika. Meenutusi lapsepõlvest” (2008) jpt. Kui neile lisada ka ajalooainelised jutustused, mis põhinevad samuti autorite või nende lähedaste lapsepõlves aset leidnud seikadel, nagu näiteks Henno Käo „Kui veel telekat ei olnud” (2001), Tiia Toomet „Vana aja koolilood” (2001), Meelike Saarna „Kuldset põrnikad” (2006), Hille Karm „Väike vahva vanaema” (2006), Ivar Soopan „Kõik poisid ei saa suureks” (2008) või Kadri Hinrikus „Miia ja Friida” (2008) ja „Kui emad olid väikesed” (2009), siis saame üsna kirju pildi viimaste aastate lapsepõlveemalisest memuaristikast.

2 Põhjalikumalt on uuritud Friedebert Tuglase romaani „Väike Illimar” (1937, vt EKA 1981), Viivi Luige romaani „Seitsmes rahukevad” (1985, vt Jaanus 1989a, Jaanus 1989b, Kurvet-Käosaar 2007) ja viimastel aastatel ilmunud lastele suunatud memuaarkirjandust (vt Kumberg 2008).

Lapsepõlvelood kui elu- ja ilukirjanduse piiril asuvad tekstid pakuvad laialdast huvi ning neid võib uurida erinevate distsipliinide abil. Esiteks on nad tänuväärne materjal aja-, kultuuri- ja mentaliteediloo kaardistamisel, eriti lapsepõlveuurimuses. Lapsepõlveuurimus on alates 1970. aastatest Lääne-Euroopas ja Ameerika Ühendriikides esile kerkinud interdistsiplinaarne teadusala, mis küsib, milline on ühiskonna ja tema allsüsteemide, hariduse, sotsiaalelu, majanduse, õiguse, meditsiini, religiooni, kunstivaldkonna jt arusaam lapsest ja lapsepõlvest, lapse elutingimustest ja arenguvõimalustest. Uurijaid huvitab, milline on perekonna ja ühiskondlike institutsioonide (kool, kirik) roll lapse elus, kas sootsiumis eksisteerib spetsiifiline lastekultuur (riietus, toit, keel, vaba aja veetmise võimalused, omalooming jms) ja milline on laste elu puudutav väärtushinnangute süsteem. Kui lapsepõlveuurijad tegelevad varasemate sajanditega, peavad nad kasutama väga eripalgelisi dokumente, nagu näiteks kujutava kunsti või kirjandusteoseid, kirjavahetusi, (kloostri)kroonikaid, kooliaruandeid jms (vt Ariès 1960, Behnken, Zinnecker 2001 jpt). Ka memuaarse koega tekstid moodustavad lapsepõlveuurimuse olulise allikabaasi (vt Hardach, Hardach-Pinke 1978, Hardach-Pinke 1981, Burnett 1982, Brown 1993 jt).

Eestis lapsepõlveuuringud eraldi teadusalana veel puuduvad, kuigi viimastel aastatel on kasvatus- ja sotsiaalteadlastelt ilmunud huvipakkuvaid töid lapse elust Eestis 20. ja 21. sajandil (vt Mürsepp 2005, Ots 2008). Samuti võiks nimetada kunstiloolisi initsiatiive (vt Kõiv 2003, Toomet 2005, 2007, Kepp 2008), millest mõned puudutavad ka varasemate sajandite Eestimaa lapse elu-olu. Mahupiirangute tõttu ei ole käesolevas töös võimalik anda ülevaadet lapsepõlveuurimuse põhiküsimustest ega analüüsida nende toel valitud omaeluloolist materjali, kuid nopin siiski tekstidest välja huvipakkuvaid fakte 19. sajandi teise poole eesti lapse elu-olu kohta, mida muudest allikatest ei leia.

Lapsepõlvelugude teine viljakas uurimisperspektiiv tuleneb sellest, et nn tunnistuslike tekstidena kujutavad nad endast individualiseerimis- ja sotsialiseerimislugusid. Subjektistumine ehk inimese kujunemine kindla identiteedi ja maailmavaatega isiksuseks toimub keeruliste suhete kaudu ajastu, ühiskondlike tingimuste (nn suure ajaloo) ja ümbritsevate inimestega ning pakub huvi nii sotsiaalsühholoogilises kui kultuuriteoreetilises mõttes. Kas siinsesse valimisse kaasatud lapsepõlvelood kaardistavad ainukordseid ja erilisi individualiseerimisprotsesse või pakuvad rahvuslikke, põlvkondlikke, soospetsiifilisi vm üldistusi? Kuidas isiksuse arengulugu struktureeritakse? Kas tõsiasi, et uuritavate lapsepõlvelugude autoriteks on (laste)kirjanikud, mõjutab minast loodud kuvandit? Nendele küsimustele üritan oma artiklis vastuseid leida.

Kolmas teemadering, mis lapsepõlvelugude uurimisel üles kerkib, puudutab tekstide narratiivseid ja retoorilisi aspekte ehk lugude jutustamise viisi. Millises järgnevuses ja millisest vaatepunktist sündmusi esitatakse, kuidas tegelasi iseloomustatakse, kas kasutatakse mingeid jutustamise vormeleid, milline on tekstide kujundikeel? Lapsepõlvelugude fiktsionaalsed tehnikad pakuvad huvi kirjandusteadlastele ja ka mina käsitlen mõningaid neist artikli

viimases osas lähemalt. Sissevaadet 19. sajandi teise poole eesti lapsepõlvelugudesse alustan aga tekstide süstematiseerimisega.

Lapsepõlvelugude lai spekter

Lapsepõlvemälestuste ja muu eluloolise materjali kirjapanek hoogustus Eestis 1920.–1930. aastatel, mil valmis ka suur osa siin käsitletavatest töödest. Mõned tekstid jõudsid laiema avalikkuse ette küll aastakümneid hiljem (nt Haava memuaarid), kuid minu andmetel ei ole meil senini lapsepõlveemalist mälestuskirjandust veel süstematiseeritud. Leian, et see on vajalik, sest tekstide hulk on vahepeal kõvasti kasvanud ja mitmekesisunud ning vajaks korrastamist. Visandan esialgse tüpologia 19. sajandi lõpu eesti lapse(põlve)st rääkivate omaelulooliste lugude alusel, kuid arvan, et oma universaalsuses sobib see ka teiste, k.a biograafiliste lapsepõlvelugude jaoks. Liigitamisel lähtun fakti ja fiktsiooni vahekorra, samuti arvestan autori pakutud oma elu periodiseeringuga. Arusaadav, et tekste võiks klassifitseerida ka kujutatud aja või kirjapanemise aja, autori soo, sotsiaalse staatuse, tegevusvaldkonna,³ lapsepõlvekujutuse laadi⁴ jms alusel, kuid sedalaadi korrespondentse käsitlen pärast tüpologia ja uuritava materjali lühitutvustust.

Üheks lapsepõlvelugude levinumaks alaliigiks võib pidada autobiograafilist arengu- või kujunemisromaan (vrld nt Charles Dickens „David Copperfield” 1849–1850, e k 1937), mille näiteks 19. sajandi teise poole eesti kirjanduses on Lilli Suburgi (1841–1923) autobiograafiline jutustus „Liina. Ühe eesti tütarlapse elulugu tema enese jutustatud” (1877). Nagu on märkinud Suburgi loomingu uurija Aino Undla-Põldmäe, toetub „Liina” Suburgi saksakeelsetele päevik-memuaaridele ajavahemikust 1865–1898, mida autor on kohati sõna-sõnalt, kohati motiiviti kasutanud oma ilukirjanduslikus loomingus (Undla-Põldmäe 2002: 469, 472–473). „Liinas” kujutatu tõepärasust kinnitavad ka siin-seal esinevad joonealused märkused „täht-tähelt kõik tõsi”, „sõna-sõnalt tõde” jms ning rohked kattumised autori elulooga, millest saab aimu tema mälestusi „Suburgi perekonna elulugu” (1915, vt Suburg 2002) lugedes. Kuigi „Liina” on autobiograafiline jutustus, sisaldab see 19. sajandi lääne-euroopa kirjandustes levinud tütarlapse kujunemisloo elemente (vt nt Grenz 1981), mis võisid

3 Teiste maade lapsepõlvelugude uurimise traditsioon näitab, et elulugude ning kitsamalt lapsepõlve- ja kujunemislugude ülestähendamine oli laialt levinud pietistlikes ringkondades, kus sellised tekstid ringlesid religioosse eneseteostuse eksemplite ehk näidetena (vt Loch 2000). Eestis 18. sajandi lõpus, 19. sajandi alguses tegutsenud hernhuutlaste saksa- ja eestikeelsetele elulugudele on tähelepanu juhtinud Rudolf Põldmäe, kuid põhjalikumalt ei ole nendega minu andmetel veel tegeldud (vt Põldmäe 1938). Kuna sinne artikkel keskendub 19. sajandi teist poolt kujutatavatele tekstidele, jäävad hernhuutlaste elulood ka seekord vaatluse alt välja.

4 Rahvusvahelises (auto)biograafiateemalises kirjanduses mainitakse, et lapsepõlvelugusid on põhimõtteliselt kahte tüüpi: nn õnneliku ja õnnetu lapsepõlve kujutused (Sanders 2001: 203). Varased eestikeelsed tekstid maalivad enamasti pildi õnnelikust ja idüllilisest lapsepõlvest, mingeid väga traumaatilisi läbielamisi, suuri tülisid (vanematega), unistuste purunemist vms ei kujutata.

Suburgile tuttavad olla saksakeelse kirjanduse kaudu. Võimalike kirjanduslike mõjude ja tekstiseoste käsitlemine jääb siiski edasiste uurimistöõde teemaks.

Lapsepõlvelugude teise selgelt eristatava alaliigi moodustavad rohke olustik kirjelduse ja memuaarse alatooniga kujunemislood. 19. sajandi elu-olu kujutavate tekstide hulgas on kõige huvitavamaks näiteks Anna Haava (1864–1957) „Mälestusi Laanekivi Manni lapsepõlvest” (Haava 2006).⁵ Laanekivi Manni ehk Maarja Rosalie nime taga ei ole raske ära tunda Haavat ennast, kelle kodanikunimi oli Anna Rosalie Haavakivi. Haava lapsepõlvemälestusi täiendavad omal moel tema autobiograafilised jutustused kogumikust „Väikesed pildid Eestist” (1911), eriti lugu „Vanaema ja ema”, mis räägib Haava vanaema ravitsejaoskustest, ja lugu „Koolis”, mis kirjeldab eesti soost talutütret läbielamisi saksakeelses eraalgkoolis.

Ka Eduard Hubeli *alias* Mait Metsanurga (1879–1957) teost „Mälestused. Tee algul. Koolipoisist kirjanikuks” (2005) võib pidada rohke olustikulise taustaga memuaarseks kujunemislooks. Lapsepõlve-teema jaoks on ennekõike oluline teose esimene osa, juba 1946. aastal ilmunud „Tee algul”, mis vaatleb vaesest taluperest pärit väikese Eduardi elukäiku sünnist kuni Tartu venekeelses linnakooli minekuni 1895. aastal. Teose teine osa „Koolipoisist kirjanikuks” jäi poliitiliste olude tõttu omal ajal ilmunuta ja jõudis esmakordselt trükki alles nüüd. Memuaarsete kujunemislugude hulka võib paigutada ka kunstniku ja kirjaniku Jaan Vahtra (1882–1947) mälestuste „Minu noorusmaalt” esimesed kaks osa (I 1934, II 1935).

Lapsepõlveemalise memuaristika kolmanda alaliigi moodustavad lapsepõlvepildid, milles isiksuse arengu järgimine ei ole tähtis. Reeglina on tegu lühivormidega, nagu näiteks Jaan Lattiku (1878–1967) autobiograafilised jutustused kogumikest „Meie noored” (1907) ja „Minu kodust” (1921), kuid on ka näiteid mahukamatest teostest, nt Friedebert Tuglase (1886–1971) mälestusteos „Väike Illimar” (1937), mida võib pidada lapsepõlvepiltide pärjaks. Sellesse gruppi kuuluvad ka perioodikas ilmunud (mälestus)pildid möödunud aegadest. 19. sajandist pärit lapsepõlvepilte ilmus rohkesti eesti esimeses perioodilises lasteajakirjas Laste Leht (1900–1940, vt Järv 1989: 167–168), kuid ruumipuudusel jääb nende vaatlus siinsest artiklist välja.

Lapsepõlvelugude neljanda alaliigi moodustavad ilukirjanduslike ambitsioonideta eripalgelised autobiograafilised dokumendid, mis annavad ülevaate kirjutaja põlvnemisest, kasvukeskkonnast ja kujunemisteest. Enamasti on tegu (käsikirjaliste) nn genealoogiliste dokumentidega, mis mõeldud perekondlikuks kasutamiseks, kuid mõningad neist on jõudnud ka

⁵ Haava kirjutas mälestused 1930. aastate keskpaigas, kuid nende kirjastamisele tõmbasid kriipsu peale poliitilised arengud. 2006. aastal koondas kirjastus Ilmamaa Haava mahuka, ligi 600 lk hõlmava katkendliku käsikirja kokku ja andis välja, mis tähendab muu hulgas ka seda, et lõppversioon ei kajasta mitte autori, vaid kirjastaja valikuid.

arhiividesse. 19. sajandi lapsepõlvest räägib Hans Leokese⁶ (1853–1919) käsikiri „Minu lapsepõlve mälestused ja eluloo tähendused”, mis on kirja pandud 1917. aastal ja mida säilitatakse Eesti Kirjandusmuuseumis. Tekst algab selgitusega sellest, et kirjutaja mahukas 5-köiteline „Kirjatööde kogu”, mis sisaldas nii elulugu kui suguvõsa detailset kirjeldust, nii ilukirjanduslikke töid kui kõnesid, läks sõja ajal tuleroaks (EKLA, f 224, m 9: 3, l 1). Paraku suutis Leoke taastada vaid esimesed kümmekond lehekülge oma kirjatöödest, milles ta ei jõua eriti palju kaugemale vanavanemate (peamiselt vanaisa ja isa) tutvustamisest ja iseenda kõige varasemate mälestuste pistelisest ülesmärkimisest.

Teine autor, kelle dokumentaalseid lapsepõlvemälestusi Eesti Kirjandusmuuseumis säilitatakse (Tuglase fondi osana), on Johannes Kõrv⁷ (1856–1926). Dateerimata käsikiri, mis kannab pealkirja „Minu noorepõlve mälestused” ja milles viimasena pajatatakse 1908. aasta sündmustest, pakub sissevaateid Kõrvi vanaisa, isa ja onu karakteritesse, tema enda poisikesepõlve tegemistesse ja kooliaega, kuid läheb siis üle pikkadeks koolmeistrikoha otsimise kirjeldusteks. Kõrv on siin käsitletavatest ainus, kes teadaolevalt ei ole lastele midagi avaldanud.

Lapsepõlvelugude uurimise kontekstis pakuvad eraldi alaliigina huvi ka elulood, mis osutavad lapsepõlvele rohkesti tähelepanu. Selliseid tekste leiab meie kirjandusest mitmeid, kuid siinses töös keskendun vaid nendele 19. sajandit kujutavatele tekstidele, mille autorid on viljelenud ka lasteloomingut. Nendeks on August Kitzbergi (1855–1927) memuaarid „Ühe vana „tuuletallaja” noorpõlve mälestused” (I 1924, II 1925) ja Marta Sillaotsa (1887–1969) mälestusteos „Sealtpoolt künniseid. Tagasivaade” (1939). Kitzbergi tekst, mis sisaldab ka tema kooliõpetajast venna Jaani kirjatöid ja väga erinevas laadis vesteid kirjutajat ümbritsenud inimestest ja sündmustest, on segu kujunemisloost ja olustik kirjeldusest, Tallinnas kasvanud Sillaotsa teos pakub aga põnevat täiendust 19. sajandil veel valdavalt maal kasvanud eesti laste lugudele. Seda on huvitav lugeda paralleelselt tema jutukoguga „Lapsed. Kirjeldused laste elust” (1914), esimese eesti lastekirjanduse teosega, milles kujutatakse linnalapsi.

Esitletud viieosaline tüpoloogia näitas, et 19. sajandi lapsepõlvelugude seas on nii tugevamalt fiktsionaliseeritud teoseid kui ka vaid märkmetest koosnevaid autobiograafilisi dokumente, nii kunstniku kujunemislugusid kui üksikuid pildikesi lapsepõlvest. Enamus tekste, v.a Suburgi „Liina”, on kirja pandud 20. sajandi alguses autori kuldses keskeas või eluõhtul. Kujutatud ajavahemik hõlmab pikka ja sündmusterohket perioodi Eesti ajaloos – 1850. aasta-

6 Leoke oli kirjastaja, bibliofiil, raamatukaupmees ja haridustegelane, kes on kirjutanud paarkümmend lastenäidendit ja proosapala, muu hulgas ka pseudonüümi Kevadelind all, ning mugandanud eesti keelde arvukalt lihtsakoelisi nalja- ja kurbmänge nii lastele kui täiskasvanutele (EKBL 1975: 193, Järv 1989: 157–158).

7 Koolmeister, lauluharrastaja ja rahvaluule koguja Johannes Kõrv oli tuntud proosakirjaniku ja ajalehe Valgus väljaandja Jakob Kõrvi poolvend.

test kuni Eesti Vabariigini välja –, mida ei ole sugugi lihtne alaliigendada. Pigem võiks rääkida tekstidevahelisest sarnasusest, sest kõigis on tähtsal kohal rahvusliku ärkamisaja tegevused või ideaalid. Vanavanemad jutustavad lastele „meie rahva loost ja tema orjapõlvest, kuidas ta sellesse juhtunud” (Suburg 2002: 28), vanemad tellivad ja loevad eesti ajalehti (Haava, Metsanurk, Leoke, Kõrv, Vahtra, Kitzberg), osalevad laulukooride (nt Metsanurga vend, Kõrvi vennad) ja põllumeeste seltside tegevuses (nt Haava isa) või võtavad osa üldlaulupeost (ka Kitzberg ise), lapsed kasvavad rahvuslikus vaimus. Rahvusküsimus kerkib seda teravamalt, mida tihedamad on kokkupuuted teiste rahvustega, näiteks baltisaksa mõisnike või saksa- või venekeelse kooliga.

Kuigi kõikide lugude autorid on pärit eestlaste hulgast, ei ole nende sotsiaalne staatus ja päritolu ühesugune: Suburg, Tuglas ja Leoke on kasvanud üles mõisateenijate peres, Haava ja Lattik on jõukate talunike lapsed, Kõrv, Metsanurk ja Vahtra on pärit vaesemate (rendi)talupidajate perest, Kitzberg samuti, kuid tema võttis koolmeistrist vend enda perre. Sillaotsa isa töötas postiteenistujana, ema oli koduperenaine. Vaadates autorite päritolu, torkab silma, et vaid Sillaots on pärit Põhja-Eestist, kõik teised aga Lõuna-Eestist, eriti Viljandi- ja Tartumaalt. Eesti rahvusliku liikumise ajalugu uurinud Mart Laari järgi oligi rahvuslik liikumine kõige aktiivsem Lõuna-Eestis ja talupidajate hulgas (vt Laar 2006). Nii võib väita, et meie 19. sajandi lõpu lapsepõlvelood on äratajate laste lood, kellest omakorda said uue põlvkonna äratajad.

Arvestades naise tagasihoidlikku ühiskondlikku positsiooni 19. sajandi Eesti ühiskonnas, on naisautorite osakaal märkimisväärne – kümnest siin käsitletud teosest on kolm pärit naiste sulest. Siiski kujutab Suburg endast kirjutava naisena oma aja suurt erandit, Haava ja Sillaotsa teosed valmisid alles 1930. aastate teises pooles, mil naise ühiskondlik positsioon oli juba märgatavalt paranenud ja mõlemad autorid endale kirjandusilmas nime teinud. Kuigi naisautorite tekstides tehakse juttu soospetsiifilistest eristustest, mis poistele ja tüdrukutele lapsepõlves osaks said (nt räägib Haava suguselsti vastuseisust tütarde koolitamisele, Sillaots laste soospetsiifilistest mängudest), tundub, et eesti varaste lapsepõlvelugude eraldusjoon ei kulge mitte autori soo, vaid haridustaseme järgi. Kõik kolm naist omandasid maksimaalse hariduse, mis tütarlapsel tol ajal oli võimalik omandada – kõrgema saksakeelse tütarlastekooli diplomi. Haridustaseme ja lapsepõlvelugude vahel võib ka selles mõttes märgata korrelatsiooni, et detailsemad ja kunstiliselt õnnestunud on need lood, mille autorid said oma aja kohta hea koolihariduse – naisautorite kõrval ka Lattik, Metsanurk, Tuglas –, samas kui vaid kihelkonnakooliga piirduma pidanud Kõrv, Vahtra ja Leoke on kirja pannud igas mõttes kahvatud lood. Arusaadav, et haridusvõimalused sõltusid nii perekonna majanduslikust seisust kui koolikäimise kümnendist, tekstide kunstiline kvaliteet aga on seotud kirjutaja andekusega (kihelkonnakooli haridusega Kitzberg oli näiteks iseõppija), ometi ei tohiks hariduse rolli lapsepõlvelugude analüüsimisel alahinnata.

19. sajandi teise poole eesti laps(epölv)

Kui võrrelda 19. sajandi teise poole lapsepõlvelugudes kujutatud last ja samast ajast rääkivaid etnograafilisi teoseid eesti maarahva elust (nt Viires, Vunder 2008, Peterson 2006), siis leiame palju kattuvusi, mistõttu nopin lapsepõlvelugudest välja vaid sellised näited, millest teatmeteosed vaikivad.

Lapsepõlveuurimuse üks keskseid küsimusi on lapsepõlve pikkus ja olemus. Samas on arusaam sellest, millal ja kuidas toimub üleminek lapsepõlvest järgmisesse eluetappi, olnud läbi aegade, kultuuride ja sotsiaalsete kihtide väga erinev (vt Hurrelmann, Bründel 2003: 70). Mida vaesema elanikkonna kihiga on tegemist, seda läbipõimunum on lapse ja täiskasvanu elu – 19. sajandil veel noorust kui eraldi eluetappi ei tuntud – ja seda vähem tajutakse lapsepõlve kui eraldi eluperioodi. Ka eesti lapse lapsepõlv 19. sajandil oli suhteliselt lühike, kuid on raske öelda, millal see lõppes: kas koolimine kuga, sest siis lahkusid lapsed suuresti vanemate eestkostest alt (Laanekivi Mann – 9-aastaselt, Suburgi *alter ego* Liina – 11-aastaselt, Vahtra – 11-aastaselt), või tööelu algusega, mis algas lastel vanemate kõrval juba väga varakult. Talulapsed käisid tavaliselt alates 6. eluaastast seakarjas ja veidi vanemaks saades sarvloomakarjas ning osalesid siis ka juba mitmesugustel teistel talutöödel (tüdrukud peenarde rohimisel, söögivalmistamisel, pesupesemisel, poisid kivikorjamisel, vihtade valmistamisel, künnitöödel, puu- ja ehitustöödel, linarabamisel jms).

Suure osa Haava, Metsanurga, Lattiku, Kõrvi ja Vahtra lapsepõlvemälestustest võtavadki enda alla karjapoiisi või -tüdruku päevade meenutused. Metsanurga lapsepõlvemälestustes kannab üks peatükk lausa pealkirja „Lapsepõlve lõpp”. See räägib traagilisest kodupõlengust, mille järel 8-aastane Eduard ei tundnud end enam õnneliku lapsena (Metsanurk 2005: 128). Kõige pikem näib olevat linnalaps Sillaotsa lapsepõlv, kes 1905. aastal, seega 18-aastasena, lõpetas Tallinna Kõrgema Tütarlastekooli, kuid sõltus veel oma esimestel õpetaja-aastatel tugevasti vanematest. Samas ei saa väita, et Sillaotsa lapsepõlv oleks olnud kuidagi muretum või lustilisem kui maalastel. Juba väga varakult tuli tal hakata täitma lapsehoidja ja perenaise kohustusi, sest laste arv vanematekodus suurenes aasta-aastalt ja tema kui kõige vanema tütre abi oli vältimatu.

Teine lapsepõlveuurijaid huvitav küsimus puudutab perekondlikke struktuure, milles lapsed elavad, ning nende suhteid vanemate, (lähi)sugulaste ja naabritega. Siin kinnitavad lapsepõlvelood etnograafide tähelepanekuid, et 19. sajandi teises pooles hakkab eesti talurahva hulgas varasema suurpere asemel domineerima lihtpere ja laienenud pere tüüp, millesse kuulub lisaks emale-isale ja lastele ka mõni üksiksugulane (vt Viires, Vunder 2008: 305–306). Kõikide lugude kangelased elavad kas liht- või laienenud peres.

Kui tänapäeval eeldame, et varases lapsepõlves mängib suuremat rolli ema, siis 19. sajandi lapsepõlvelugudes kujutatakse isa või vanemat venda olulisemana ja seda ka tüdrukute puhul. Väga kiindunud on oma töökasse ja kultuurilembesse isasse Laanekivi Mann, kes meenutab isa pühapäevaseid ettelugemisi, viulimängu ja rahvuslikke huviseid

(vt Haava 2006: 197, 223, 265). Ka Kõrvi ja Leokese tekstist leiab ülistavaid sõnu isa kohta, Metsanurk kiidab oma venda Juhani ning Kitzberg oma venda Jaani. Loomulikult maalitakse kõikides tekstides positiivne pilt ka emadest kui nn tundemaailma valitsejatest, kuid nad jäävad aktiivsete ja mitmekülgsete isadega võrreldes tagaplaanile. Teistest helgema kerkib esile väikese Illimari ema, kes poisikesel aeg-ajalt pead silitab, temaga jalutab või lapse meeleolude vastu huvi tunneb.

Head mälestused seostuvad lastel ka vanavanematega, kes leidsid vanematest rohkem aega lapse murede ärakuulamiseks, neile ammumöödunud aegadest pajatamiseks või mõne elutarkuse või töövõtte õpetamiseks. Arvukate lähisugulaste, onude-tädide ja nende laste, samuti külarahva külaskäigud elavdavad oluliselt laste koduseinte vahel mööduvat ühetoonilist argipäeva. Mida suuremaks lapsed kasvavad, seda sagedamini võetakse neid pühapäeviti kaasa kirikusse, sugulaste pulma või matusele, (linna)reisile, millest räägivad elavalt Haava, Metsanurk, Kitzberg ja Tuglas. Tihedad kontaktid lähikondlastega pakkusid lapsele turvatunnet (nt Hans Leokese lapsendamine ema kaotuse tõttu) ja tutvustasid erinevaid elumudeleid. Kui väike Hubel võetakse pärast kodupõlengut jõuka sugulase häärberisse, milliseid ümbruskonnas tol ajal palju ei olnud – „[---] kolm tuba, köök, poole kelbaga sindelkatus, kuue ruuduga aknad, valged laudpõrandad, peremehe elutoas valgeks krohvitud seinad ja lagi” (Metsanurk 2005: 126) –, igatseb ta siiski uut kodu üles ehitavate omade sekka, sest materiaalsed asjad ja sugulaste uhkeldamine nendega teda ei vaimusta.

Lapsi on peres paar-kolm, kuid 19. sajandi teises pooles on laste suremus Eestis veel suur – Haava, Kitzberg ja Lattik teevad lapse surmast ka juttu – ja nii juhtub sageli, et mitmed neist õdedest-vendadest surevad varakult või on laste vanusevahed nii suured, et kirjutaja veedab oma lapsepõlve üksi, heal juhul mõne õe või venna seltsis. Lapsepõlvelugude uurijad on täheldanud, et paljudes lapsepõlvemälestustes kujutatakse lapse üksindust ja kurbust isegi siis, kui õed-vennad või teised mängukaaslased on olemas (Sanders 2001: 203).

Omakeskis on lapsed nagu lapsed ikka: nad kas mängivad sõbralikult koos või kiusavad üksteist. Mängude valik ei olnud 19. sajandi lastel suur: talvel lasti kelgumäel liugu või sõideti saaniga, suvel käidi ujumas, hullati kasside-koertega, mängiti jooksu- ja ringmänge. Maal tüdrukute ja poiste mängu ei eristatud ja nii mõnigi tüdruk paistis silma erilise tormakusega (näiteks tegi Laanekivi Manni õde Liisi uljalt hobuse seljas „sirkussõitu” (Haava 2006: 175–176)), nii mõnigi poiss oma leebuse ja hella hingega (näiteks Metsanurk, kes pärast jõhkrate naabripoiste käest kolki saamist otsustas neid hea sõna ja vaimsete võtetega ümber kasvatada, paraku ebaõnnestunult; Metsanurk 2005: 91–92). Levinud arusaama järgi oli eesti talurahva emotsionaalne tundeskaala ahtake ja vaimsed huvid tagasihoidlikud, kuid lapsepõlvelood seda ei kinnita. Vastupidi, siit leiab tundlikke lapsi, kes armastavad laulda, luuletada ja raamatuid lugeda, nagu Laanekivi Mann (vt Haava 2006: 59–60, 75–76, 208, 226, 310 jj, 396 jpt), või loodust fantaasiapiltides elavaks mõelda, täiskasvanutelt tundma-

tute sõnade tähendusi pärida ja oma erksas tundemaailmas viibida nagu väike Illimar (Tuglas 1980a: 84–85, 94–95, 150, 249). Tundeerksuse ja vaimsete huvide poolest paistavad silma ka Suburgi, Metsanurga, Vahtra ja Sillaotsa kangelased. Tundliku lapse kujutamise taga aimub kirjutaja enesestiliseeringut – oma lapsepõlvelood on ju kirja pannud (laste)kirjanikud –, mille vorme analüüsin allpool lähemalt.

Traditsiooniline soosüsteem koos soospetsiifiliste mängude ja meelelahutustega näib olevat rohkem levinud linnas, mis oli võrastele mõjudele vastuvõtlikum kui konservatiivne taluühiskond. Sillaots kirjutab: „Oli lõpmata hulk asju, mida mehed tegid ja mis järelikult olid lubatavad ka poistele, tütarlastele aga mitte. Tütarlaps ei tohtinud kuskil millegagi silma paista, pidi vaikselt ja kombekalt käituma, tagasihoidlik ja malbe olema. Nagu igal pool mujal, nii kehtis see põhimõte meil koduski. [---] Poisslaps tähendas tulevast maailmavalitsejat, tütarlaps kuulus maast-madalast juba „õrnemasse” sukku. Poiss võis hüpata, puusse ronida, kukerpalli lasta ja tiritamme kasvatada; tütarlaps tohtis ainult lilli noppida või ringmänge mängida.” (Sillaots 2009: 48.) Need mõtted on kirja pandud täiskasvanud inimese positsioonilt, kes on soolist ebavõrdsust väga selgelt teadvustanud, kuid omal ajal piirdusid tema kui väikese linnatüdrukuga mängud tõepoolest perekondlike jalutuskäikudega mere äärde, koduse teatritegemise ja nukumängudega.

Mänguasju oli 19. sajandi lastel vähe. Talulastel tuli leppida puulaastude, värviliste kivikeste, kartulist või tammeterudest isevalmistatud loomakujukestega. Üksikud mänguasjad, mis linnast või laadalt toodi (nt Laanekivi Manni nukk Leena, Metsanurga savist piilupart ja tinast kukk), tähendasid alati suurt rõõmu ja neist tehakse lapsepõlvelugudes ka juttu. Kuid linnalaps Marta Sillaots meenutab heldimusega oma paljusid nukke, millest viimase sai ta veel 11-aastasena (Sillaots 2009: 36–37).

Lastekultuur oli 19. sajandi Eestis üldiselt tagasihoidlikult arenenud. Lapse jaoks kohaseid või sobivaid raamatuid oli vähe või ei suutnud/teadnud pered neid muretseda, mistõttu lugesid lapsed kõike, mis kätte sattus ja selleks võis olla piibel, lauluraamat, mõni robinsonaad, vagadusejutt, ajaleht või kooliõpik. Märkimist väärib, et Jakobsoni „Kooli Lugemise raamatut” (1867) mainitakse päris mitmes teoses.

Lastel puudus ka oma lastepärane riietus ja toit. Söödi koos täiskasvanutega, vaid leiva küpsetamisel tegi ema lapsele tema oma väikese pätsikese. Sillaots räägib küll köögist, mida tema ema koos kolme naabrinaisega jagama pidi, kuid sellest, milline oli tema/nende pere toidulaud, kahjuks mitte. Riietus oli talulastel lihtne: nii poisid kui tüdrukud kandsid pikka linast särki, suuremaks (u 10-aastaseks) saades said poisid püksid, mille vastu Lattiku tegelased siiski vapralt protestivad, kuna need piiravat noorte meeste vabadust (Lattik 1918: 28–29), tüdrukute riietus täienes neiupeelvest seeliku võrra. Jalad olid talulastel kuni karjami-nekuni paljad, kuid karjalaps pidi kindlasti käima pasteldes, sest need kaitsesid usside eest, nagu teavad seletada poisikesed ühes Lattiku jutus (Lattik 1921: 31).

Eriliseks sündmuseks lapse elus kujunes esimeste oma saabaste saamine, millest paja-tavad suure kaasaelamisega nii Haava, Metsanurk, Lattik kui ka Tuglas. Talulaste tagasihoidliku riietuse kõrval, mis peaaegu ei leiagi lapsepõlvlugudes mainimist, välja arvatud siis, kui talvel ei saanud õue minna, sest puudusid soojad riided ja jalanõud, torkab silma linnatüdruku uhke pühapäevariietus: „Lastelgi olid päevavarjud: minul oli see kaheksa-aastasena punasest valgetäpilisest riidest; vars ja käepide olid helekollasest kasepuust, käepideme küljes rippusid tupsud. Käes olid mul hõredad, sõrmeotsi vabaks jätvad pitskindad (samasugused nagu emalgi). Kleit ulatus poole sääreni, oli lai ning hoidus alt kohevile. Kleidi all oli kaks aluskuube, täiskasvanuil oli neid kolmgi.” (Sillaots 2009: 47.)

Illimari-loos on ainsana käsitletavatest tekstidest mainitud, et lapsed kasutasid omavaheliseks suhtlemiseks lastekeelt, mis on väga tähelepanuväärne lastekultuuri element. „See oli pi-keel, ja nad kõnelesid seda väga ruttu, nii et puukoja lapsed sellest aru ei saanud. See oli umbusuavaldus. Puukojalased vihastusid ja hakkasid miver-läver-keelt kõnelema, mille peale jälle nemad olid meistrid. Tõusis üldine vihane mulin, millest Illimar, kes oli peaaegu üksi kasvanud, midagi ei mõistnud. Ta kuulas ainult kohmetult seda veidrate sõnade valingut [---].” (Tuglas 1980a: 118.)

Mingeid erilisi kasvatuspõhimõtteid 19. sajandil ei rakendatud, lapsed pidid järgima vanemate käske ja keelde, nendest üleastumisel ähvardas karistus. Vitsa kibedus, nurkapanek, kõrvadest sakutamine või solvavad pilkesõnad ei olnud ühelegi tollasele lapsele võõrad. Eriti elavalt kirjeldab oma karistamise-lugusid Kõrv, kellele isa andis eksimuste puhul alati kolm sähvakut vitsaga palja tagumiku peale, seletades iga kord ära, mille eest karistus on. Vitsa pidi poiss ise tooma ja ka püksid ise alla laskma (EKLA, f 245, m 219: 4, l 14). Oma hirmu ühe karistuskorra ees, mis pidi järgnema naabrimehe viljapõllul ringitallamisele, kuid jäi siiski imekombel saamata, kirjeldab ta väga elavalt (sisemonoloog, kaasahaarav sündmuse esitamise viis, rohked epiteedid). Ka teised lapsed elavad karistamist raskelt üle, kuigi ei sea korrakski vanemate autoriteeti kahtluse alla. Laanekivi Mann sai oma esimesest vitsavalust, mille ta teenis sellepärast, et oli õde kiviga visanud (Haava 2006: 64 jj), nii suure trauma, et närveeris hiljem iga väiksemagi pahateo järel end hirmust lausa haigeks. Tundlikult reageerib täiskasvanute tögamistele Illimar – legendaarne on seik, kus poissi narritakse tema nime ebasehelikkuse pärast ja õrritatakse end kosjaskäiguga proovile panema, ent see kutsub poisikeses esile nutupuhangu (Tuglas 1980a: 40).

19. sajandi lõpu kasvatuspõhimõtted mahuvad ära kahe mõttekäigu vahele, millest üks kõlab nii: „Talulapsi tol ajal ei kasvatatud, neil lasti ise kasvada” (Metsanurk 2005: 18). Ja teine: „Emat-isat pidasid lapsi oma o m a n d i k s; mõlemad olid arvamisel, et lapsel pole oma isikliku hingeelu ega tohigi olla. See sundis lapsi varakult endasse sulguma, oma eri maailmas elama. Vanematel polnud sissepääsu sellesse maailma; vaevalt nad teadsidki selle olemasolust. Oma isiksuse parimat osa lapsed vanadele ei reetnud; laste eest aga oli suletud täisealiste maailm, selle saladustesse pidi igaüks meist omal jõul ja omal viisil teed leidma.” (Sillaots 2009: 50.)

Raske öelda, kas see endasse sulgumine, millest Sillaots räägib, on midagi isiklikku, on see omane põhjamaiselt introvertsele eestlasele, loomingulisele isiksusele või on tegemist lapsepõlvelugude kindla *toposega*, nagu väidavad lapsepõlvelugude uurijad, kuid ka kõikides teistes eesti varastes omaeluloolistes lapsepõlvelugudes räägitakse rohkem või vähem sellest, kuidas lapsed, vaatamata arvukatele lähikondlastele, tundsid sageli mittemõistmist, tunnusvajasust, üksindust, isegi hirmu. Ühed leidsid õnnetu-olemisele lohutust kaunist loodusest (Suburg, Haava, Sillaots, Tuglas), teised raamatust (Haava, Metsanurk, Sillaots, Vahtra), kolmandad muusikast (Metsanurk).

Kokkuvõtteks võib öelda, et kuigi lapse elutingimuste kohta 19. sajandi teisel poolel leiab infot ka muudest allikatest, pakuvad lapsepõlvelood siiski harukordseid sissevaateid ajastu-omasesse lastekultuuri, väikeste inimeste mõtte- ja tundemaailma, isiksuse arengumudelite, ja lisavad seega lapsepõlveuurimusele uusi tahke.

Lapsepõlvelood kui „mina”-peegeldused

Lapsepõlvelugu nagu iga teinegi elulookirjutuse alaliik on jutustus inimese elust, tema vaimsest ja hingelisest kujunemisest, välistest mõjutajatest. Erinevalt tervet elu hõlmavast loost piirduvad lapsepõlvelood vaid suhteliselt lühikese perioodiga inimese elukaarest, mis tähendab seda, et mina, kes neis lugudes üles astub, ei saa veel avalduda ühtse ja terviklikuna ning välismaailma sündmusi ei saa neis olla kuigi palju. Ometi sisaldavad lapsepõlvelood rohkesti kultuuriloolist materjali ja demonstreerivad sageli ka harmoonilist mina-pilti. See tuleb sellest, et kirjutaja on oma loo üles tähendanud tagantjärele rekonstruktsioonina, mingil kindlal ajendil ja teatud eesmärgiga. Alati ei ole neid tegureid teostes eksplitsiitselt mainitud, siis tuleb lugeda n-ö ridade vahelt või võtta appi muud allikad (nt kirjavahetus).

Suburg, nagu selgub tema kirjast Carl Robert Jakobsonile, on Liina-loo kirja pannud selleks, et hoiatada lapsevanemaid tütarde saksastumise ohu eest (vt Undla-Põldmäe 2002: 468). Ta ütleb selle välja ka teose epiloois, kus kutsus üles arendama tütarlaste eestikeelset haridust (Suburg 2002: 105). Suburgi teksti võib tõlgendada eneseteraapiana – ka autorit ennast ähvardas selline oht, kuid Liina kaudu oli võimalik oma hirmud kuuldavale tuua ja seeläbi neist vabaneda.

Tuglas näib „Väikese Illimari” olevat kirjutanud selleks, et mõtiskleda oma kirjanikukutsumuse lätete üle. Proloogis, kus täiskasvanud minajutustaja meenutab kunagisi aasimisi kutsevaliku teemadel, annab ta selle kohta vihje: „[---] armastasid vahtida asju ja inimesi ning jätkata mõttekujutuses sündmusi, mis elus nagu pooleli jäid” (Tuglas 1980a: 5). Nii ongi tekst konstrueeritud kui kunstile ärkamise lugu. Oma ambitsiooni saada tähtsaks meheks, lugupeetud luuletajaks ja targaks kooliõpetajaks rõhutab ka Jaan Vahtra (1934: 92, Vahtra 1935: 13) ja võtab sellele vastavalt loo fookusesse vaimsed tegevused: lugemise, tõlkimise, luuletamise. Metsanurk ei kuuluta kusagil otse, et räägib kehvikute perest pärit

poisi vaimsest eneseteostusest, kuid see kumab läbi ridade vahelt ja eluloona kavandatud teose esimeste osade pealkirjadest „Tee algul” ja „Koolipoisist kirjanikuks”.

Teisiti on aga lugu Kitzbergi, Haava, Sillaotsa ja Lattiku tekstidega. Nemad näivad tahtvat üles tähendada oma perekonna või ajastu kroonika, mis võiks pakkuda nii ajaviidet kui ka pilti „sellest, kuidas inimesed enne elasid” (Kitzberg 1973: 7) või ellu äratada kadunud lapsepõlvema ja seal veedetud õnnelikud ajad, nagu võib lugeda Haava teksti eessõnast või Lattiku jutukogu „Minu kodust” avaloost. Kuid see on vaid osav retooriline võte, sest tegelikult räägivad ka nemad ennekõike isiksuse kujunemisest. Tõsi, see toimub katkendlikult ja ebakorrapäraselt, kuid mitte vähem enesepaljastuslikult kui teistel. Sillaots tunnistab, et kirjutab mälestusi, et neist vabaneda, teha elust kokkuvõte: „Pead möödunust kuidagi vabana, et kergem oleks astuda tulevase suunas. Ja kui usud end kirjaoskaja olevat, siis katsud oma silmaga nähtust ja kõrvaga kuuldust üles märkida seda, mis võiks ehk huvitada kaasainimesigi.” (Sillaots 2009: 7.) Kuid kui ta 17. novembril 1939. aastal tööle punkti paneb, on tulevik tume ja ees ootavad pöördelised sündmused lisavad isiklikule dimensioonile palju laiemat mõõtet – teosest saab sajandivahetuse eesti linnaharitlaskonna kujunemislugu.

Tekstide ajendi/eesmärgi seosed vormiga on ilmsed. Need, kelle lugudes on kesksel kohal isiksuse küpsemine või kunstnikuks kujunemine, on kasutanud kunstniku- ja/või kujunemisromaanide konventsioone; teised, kes on pööranud palju tähelepanu ka perekonnaloole või ajastu sotsiaalajaloolisele taustale, rakendavad mitmekesisemaid kunstilisi võtteid ja tihedamat kirjeldust. Kunstniku- ja kujunemisromaanide iseloomustab kangela minakeskus ja üksindus, mõnikord ka konflikt ümbritseva maailmaga, kunstile ärkamise ja oma loomingu potentsiaali teadvustamise teema (Sanders 2001: 203, Wilpert 1989: 489–490), nagu seda on oma teostes kujutanud Suburg, Tuglas, Metsanurk, Haava ja Vahtra.

Välismaailma sündmustest teevad rohkem juttu Kitzberg ja Sillaots. Kitzberg pajatab oma mälestustes põhjalikult koolmeistri ühiskondlikust asendist, mõisale allutatud kohtute tegevusest, administratiivreformide teostamisest jms, Sillaots kirjeldab Tallinna saksakeelset tütarlastekooli, sajandialguse revolutsioonide meeolusid ning avab ka kultuuriselt (nt esperantistid) telgitaguseid. Välismaailma sündmused on neis tekstides tugevamalt esil ka sellepärast, et lood hõlmavad pikemat perioodi inimese elus kui vaid esimesed eluaastad.

Mina-kontseptsiooni analüüsimisel osutub kõnekaks isiksuse arengufaaside liigendamine ja ümbritsevate suhtevõrgustike kujutamine. Ühed alustavad oma lapsepõlvvelgu esimeste mälupealtpiltidega, milleks on sageli päikesekiirtest ülekullatud tuba (Haava, Metsanurk, Tuglas), teised annavad kõigepealt ülevaate vanemate põlvnemisest ning jõuavad kronoloogilis-loogilist teed pidi ka endani (Sillaots, Kõrv, Leoke). Kitzberg läheb veelgi kaugemale ajalukku ja alustab vanade eestlaste elu-olu tutvustamisega. Kas esimese mälupealtpildi päikesekiirte kuuluvad õnnelike lapsepõlvvelgude püsirepertuaari või tuleks siin näha kunstilist võtet, millele juhib tähelepanu Metsanurk? „Ekslik oleks võtta neid kaht päikesepaistelist esimest mäles-

tust sümboolsete ennetena edaspidise kohta. Nii hele ja kirgas pole mu elu mitte olnud.” (Metsanurk 2005: 16.)

Paljud autorid struktureerivad oma kujunemislugu isiksusekeskselt, „minale” oluliste sündmuste, inimeste, teemade järgi, mitte ei järgi arengut eluaastate kaupa. Laanekivi Manni kujunemisel on näiteks olulisteks pidepunktideks esimene maailma avastamise katse ehk 2,5-aastase lapse kodunt ärajooksmine, vanaema ja tema lahkumisega seotud surmamüsteeriumi kogemine, lugemaõppimine; Tuglas mahutab oma lapsepõlve tähtsündmused ühe aastaringi sisse; Metsanurk räägib kodusest troonitulist isa ja venna vahel, kodupõlengust, kooliminekest ja kandleostust kui oma elu märgilise tähendusega sündmustest.

Reeglina on nii, et mida väiksematest lastest on jutt, seda olulisemat rolli mängivad nende elus vanemad ja teised lähikondlased, kuid alati ei pea see paika. Illimari, kes ei ole loos vanem kui 5–6-aastane (ta ei oska veel lugeda), näitab Tuglas iseteadliku ja erilise lapsena, kes armastab üksi ringi jalutada ega jookse igal sammul ema-isa või teiste lähikondlaste sabas. Ka Metsanurk, Kitzberg, Lattik ja Vahtra loovad pildi suhteliselt iseseisvast poisikesest. Samas torkab silma, et naisautorite tekstides on perekondlike suhtevõrgustike ja sõprussuhete rõhutamine olulisem kui meesautorite omades. Suburg on kiindunud oma mängukaaslastesse, baltisaksa mõisapreilisse Aurorasse ja naabripoissi Jantsusse, Laanekivi Mann oma vanemasse õesse Liisi, Sillaots aga väiksematesse õdedesse-vendadesse, kelle käed alatasa tänulikult ümber kasvataja-hooldaja kaela põimuvad (Sillaots 2009: 49). Siin võib tegu olla soospetsiifiliste mõjutajatega, mille tähtsust autobiograafiauuringutes on rõhutanud feministliku taustaga uurijad (vt Kirss 2002, Kurvet-Käosaar 2006). Suburg, Haava ja Sillaots pakuvad küll väga detailseid sissevaateid oma kangelase hingeellu ja mõttemaailma, kuid ei rõhuta nende erilist ja silmapaistvust. Nende mina-tegelased defineerivad end pigem perekonna või laiema kogukonna liikmena (nt Suburg ja Sillaots eestlasena).

Erialakirjanduses rõhutatakse, et klassikaliste lapsepõlvelugude tüüpilisele kuulub mitmesuguste meeleliste aistingute edasiandmine (Sanders 2001: 2003) ja see peab paika ka varaste eestikeelsete tekstide puhul. Näiteks algab „Väike Illimar” suurepärase kirjeldusega lapse ärkamisest ja ümbritseva järkjärgulisest visuaalsest ja olfaktorist avastamisest, Haava loos domineerib visuaalne tajus (nt loodusvaatlused, kiriku, kodutare ja -õue detailne kirjeldus jms), Metsanurk pöörab põhitähelepanu lapse akustilistele ja maitsmismeelega seotud elamustele. Lattik esitab rohkesti koduõue, loomade või aastaegade kirjeldusi kas siis lapse naiivsest või nostalgitseva täiskasvanu vaatepunktist. Sillaotsa minajutustaja torkab silma oma analüütilisuse poolest, kuigi nii mõnedki esitatud mõttekäigud mõjuvad täiskasvanu tagantjärele tarkusena (nt sugudevahelisest ebavõrdsusest). Päris mitme 1930. aastatel kirja pandud teksti puhul (Sillaots, Lattik, Tuglas, Haava) võib aimata lapsekeskse kasvatusideoloogia mõjutusi, mis omistas lastele individuaalsuse ja isikupära (vt Mürsepp 2005: 35–36, 75–76) ning hakkas üha tugevamini kujundama suhtumist lastesse. Samas võivad siin kaasa rääkida ka kirjanduslikud konventsioonid, mis nii lapsepõlvelugude kui ka kunst-

niku- või kujunemisromaanide puhul rõhutavad kangelase minakesksust, tundlikkust ja üksindust.

„Minast” loodud pildi analüüsimisel on huvitav teksti-„mina” ja päris-„mina” suhe. Metsanurk, Vahtra, Sillaots, Leoke ja Kõrv on lugejaga sõlminud autobiograafilise pakti (Lejeune 1989), mis tähendab, et nad astuvad lugeja ette oma pärisnimedega, tagavad autori, jutustaja ja keskse tegelase ühtsuse ning annavad mõista, et toetuvad verifitseeritavatele faktidele. Tõsi, Metsanurk kasutab autorinimena oma kirjanduslikku pseudonüümi, kuid räägib tekstis endast kui Eduard Hubelist. Kuid Suburg, Haava ja Tuglas varjavad oma kangelased väljamõeldud nimede taha, kuigi jutustavad äratuntavalt iseendast. Lattiku lugudes võtab minapositioni kord Jaani-, kord Jaakobi-nimeline poiss, Kitzberg aga kirjutab noorpõlvloos eessõnas, et ei pane kaanele oma nime, kuna selleks on ta memuaarid liiga intiimsed (Kitzberg 1973: 7). Siiski ilmusid need tema nime all, mis räägib sellest, et tegemist oli vaid retoorilise võttega, mille eesmärk oli arvatavasti lugeja huvi ärgitamine. Kas võib siin taas märgata soo- ja ehk ka ajastuspetsiifilisi mõjutajaid?

Suburg ja Haava, kes kuuluvad meie esimeste naiskirjanike generatsiooni, jäävad endast rääkimisel naiselikult tagasihoidlikeks, sest nii oli nende aja komme. Sillaots, kes on neist põlvkonna, isegi kahe võrra noorem, avab ennast julgemalt, kuid asetab oma kangelanna siiski perekonna ja kogukonna taustale. Meesautorid sõlmivad lugejaga autobiograafilise pakti, kuigi peavad tunnistama, et lõpuni tõetruud ja täpsed nad olla ei suuda, „sest mälestuste üksikasjalised pildid on kahvatanud ja auklikud. Isegi järjekorda pidada pole kerge” (Kitzberg 1973:11.) Mälu oma ebausaldusväärsuses ja katkendlikkuses muudabki autobiograafilise pakti täitmise tegelikult võimatuks ja sellepärast on sellest loobumine võib-olla kõige ausam. Kuid paktist loobumine võimaldab ka jälgi segada, ebameeldivusi maha vaikida (nt varjab Haava oma isapoolse vanaema enesetappu) ja lõppude lõpuks fantaasial vabamalt lennata, mis on ju ilukirjanduse puhul vältimatu.

Kokkuvõtteks võib öelda, et kõik lapsepõlvlood, isegi kui nad on tugevama memuaarse taustaga, räägivad „mina” kujunemisest. Ja pilt, mille analüüsitud tekstide autorid endast loovad, on portree kirjanikust, või kui mitte kirjanikust, siis vaimsete huvidega tundlikust isiksusest, kelle jaoks elu piirjooned märgitakse maha juba lapsepõlves.

Narratiiv ja retoorika lapsepõlvlugudes

Võiks arvata, et lapsepõlvlood on kõik ühesugused, sisaldavad kodu ja vanemate kirjeldusi, mängude ja argitoimetuste tutvustust, mõningaid eredamaid mäluhilte ja ajas kaugemale ulatuvad lood ka koolieluseiku. See vastab tõele, kuid ometi on iga lugu kordumatu, sest iga autor jutustab oma lapsepõlvest erilisel ja isikupärasel moel. Teatud konventsioonid, püsimootiivid ja -kujudid muidugi eksisteerivad, kuid palju sõltub autori loomingulisest võimekusest, valitud kunstilistest vahenditest.

Lapsepõlvlood algavad tavaliselt eessõnaga, mis ei pruugi, kuid võib pärineda kirjutaja

enda sulest. Selles antakse aimu loo kirjapanemise eesmärkidest, fiktiivsest lugejast, kellele tekst on suunatud, ja rõhutatakse distantssi, mis eraldab lapsepõlve kirjutamise ajast. Selline eessõna on kõikidel siin käsitletud tekstidel, v.a Kõrvi mälestused. Eriti huvitavaks on proloogi kujundanud Tuglas, kes pöördub selles oma lapse-„mina”, väikese Illimari poole. Eessõna on ka Suburgi jutustusel „Liina”, mis määratleb teose selgelt omaeluloolisena. Mõni autor asetab eessõna ette veel pühenduse, näiteks peavad Sillaots ja Lattik meeles oma vanemaid.

Siis toimub ajaline hüpe ja vaatepunkt viiakse lapsepõlve. Tuglas ja Metsanurk alustavad lapse esimeste päikeseliste mälu-piltide ülestähendamisega, Suburg, Kõrv, Leoke ja Sillaots oma (vana)vanemate, ennekõike isa elukäigu tutvustamisega. Lattik ja Vahtra maalivad meeleolupildi kodu(õue)st, tõsi, Lattiku retooriliselt osav jutustaja vaatab koduõue täiskasvanud mehe silmadega, sest kogumiku avajutustuse lõpumõtetest võime lugeda: „Kodu siis nüüd õieti enam ei ole, aga isa ja ema kingitusena elab südames palav armastus kodu vastu...” (Lattik 1921: 8). Haava kirjeldab oma sündimise päeva ja seda, kuidas teda tegelikult veel ei oodatud, sest emal oli kartulivõtt pooleli (Haava 2006: 9), Kitzberg viib lugeja lausa pärisorjuse kaotamise aega. Ainuüksi neist tekstialguste jutustamise viisidest võib näha, kuivõrd isikupärased on lood.

Seejärel pakutakse enam-vähem kronoloogilist ülevaadet oma lapsepõlvest (v.a Tuglas ja Lattik), kuigi sündmuste toimumise täpseid aegu ja lapse vanust sageli ei mainita. Elukujutuse sisse põimitakse pajatusi ema-isa kokkusaamise loost, talule või perele nime saamisest, mõnest põnevast sugulasest või külalisest (nt harjuskitest, keda kohtab paljude lõuna-aestlaste tekstides), ümbritseva maailma sündmustest jms. Mõnikord on need nn taustalood esitatud mõne pereliikme jutustustena lapsele (raamjutustus), dialoogina (vana)vanema ja lapse vahel, mida kasutab palju Haava, või antud edasi keskse tegelase piiratud perspektiivi kaudu. Metsanurk ja Kitzberg jagavad teavet ka ettetulevate tegelaste hilisema käekäigu kohta ja nii pendeldavad lood kaugema mineviku, lapsepõlve-oleviku ja ettehaarava tuleviku ehk tegelikult loo kirjapanemise aja vahel. Tuglas paigutab Illimari lapsepõlve aastaringi sisse. Artiklis „Väikese Illimari” tegelastest” tunnistab ta, et tegu on ilukirjandusliku teosega, kus fakt ja fiktsioon eksisteerivad käsikäes: „Ja lõpuks ei võinud ka kõige tõepärasemadki sündmused mahtuda ühe aasta ajalisel raami ega toimuda just esitatud järjekorras. Neid tuli sageli tihendada või vahetada. Siin rääkisid kogu aeg kaasa juba kompositsioonilised kaalutlused.” (Tuglas 1980b: 328.) Selliste tihendamiste, nihutamiste ja ümberpaigutamistega on tegelenud kõik autorid, mõnikord ka mälu sunnil.

Kõikides neis 19. sajandi eesti lapse elu kujutavates teostes võib ära tunda korduvaid motive ja süžeeke, mütologiseerimisi. Kuldsetest päikesekiirtest, mis lapse tulekut siia maailma tervitavad, ja tundliku lapse üksindusest oli juba juttu. Loost loosse kordub ka erilise sideme rõhutamine loodusega; Laanekivi Mann on sõber Kangepi-nimelise hobusega, Hubeli lemmikud on tema karjakoerad ja väike Illimar tunneb end hästi nii kassipoegade, kodulindude kui toonekurg Joosepi seltsis. Kuid keskse koha omandab teostes hariduse poole

püüdlemine, mis saab alguse siis, kui lapse jaoks avaneb kirjasõna maagiline maailm, sest „lugemaõppimine tundus midagi suurt, tundmatut” (Haava 2006: 201) ja raamatud võisid näida otsekui „koidutähed tumedas taevas” (Kitzberg 1973: 33). Isegi Lattik, kes jutustab kurb-naljaka loo sellest, kuidas kõva peaga talupoisile tähed pähe ei hakanud, järgib seda traditsiooni.

Lapsepõlvvelugu esitatakse tavaliselt mina- või personaalsest vaatepunktist ehk jutustajaks on kas keskne tegelane ise (Suburg, Leoke, Kõrv, Vahtra, Sillaots) või räägitakse temast kolmandas isikus, kuid kaamerasilm asub niivõrd lapse lähedal, et ümbritsev maailm antakse edasi piiratult (Tuglas). Mõned autorid segavad mina- ja personaalse jutustaja ning toovad aeg-ajalt sisse kõiketeadva perspektiivi (Metsanurk, Kitzberg, Haava). Segadust tekitavad Lattiku jutud, kus minategelane kannab erinevaid nimesid, mistõttu tekib küsimus, kas tegemist on üldse memuaaridega. Äratuntavad seosed Lattiku eluga (vt Kauksi, Reimann 2000), reaalsed koha- ja isikunimed ning pronominaalsed vormid lubavad neid tekste siiski pidada omaeluloolisteks.

Kõikides tekstides esineb jutustaja lõhenemist ehk sündmuste edastamist lapse piiratud perspektiivist ja siis jälle täiskasvanud minajutustaja vaatepunktist. Kui enamus jutustajaid piirdub vaid ühe tegelase vaatepunktiga (mina lapsena ja jutustamise hetkel) ja kasutab teiste vaatepunktide sissetoomiseks dialoogivormi, siis Anna Haava pakub oma lapsepõlvemälestustes ka sissevaateid teiste mõtte- ja tundemaailma (isa, ema, õde Liisi). Tema tekstis mängib näiteks väga olulist rolli seik, et pere kaotas ühele petisest sugulasele talu, kus oli elatud mitu inimpõlve ja nii kirjeldab ta oma loos Manni isa meeleheitlikke mõtteid selle saatusliku äritehingu taustal (Haava 2006: 140 jj). Perspektiivivahetus narratiivi tasandil markeerib kodukaotust kui Haava lapsepõlve võtmesündmust.

Mis puudutab teoste kujundikeelt, siis on siin selgelt eristatavad professionaalsete kirjainike ja n-õ tavaliste haritlaste tekstid. Kui Haava, Metsanurga, Lattiku, Tuglase ja Sillaotsa teostest leiab elavat dialoogi ja vaatepunktide vaheldust, isikupäraseid looduskirjeldusi ja hingeseisundite kaardistusi, sümboleid, metafoorset keelekasutust ja muid stiliseeringuid, siis näiteks Vahtra stiil on isikupäratu. Ta kasutab palju umbisikulist tegumoodi ja kujundi-vaest keelt, äratuntavad on laenud Lattikult ja Oskar Lutsult (koolielu kujutamine⁸). Leokese ja Kõrvi genealoogilised lood on veelgi ilmetumad, kuna keskenduvad peamiselt tegevuse edasiandmisele, looduse või tegelaskujude kirjeldused peaaegu puuduvad. Samas ei tohi ära unustada, et viimati mainitud lood on kirja pandud 20. sajandi esimestel kümnenditel, mil eesti keele poeetilised väljendusvõimalused alles kujunesid välja. Samas olukorras oli ka Suburg, kelle tekst on siin käsitletutest kõige varasem ning sisaldab üsna mitmeid saksapä-

8 Omaelulooliste koolilugude puhul oleks põnevaks uurimisteenaks süžeeilised, motiivilised ja karakteripõhised haakumised Lutsu „Kevadega” (1912), sest sarnasused on silmatorkavad.

raseid konstruktsioone ja kohmakaid ütlusi. Siiski tõstis juba omaaegne kriitika esile „autori keele voolavust ja looduskirjeldusi” (Undla-Põldmäe 2002: 474), millega saab ainult nõustuda.

Lõpetuseks võib öelda, et pilt, mis avaneb 19. sajandi teise poole eesti last ja lapsepõlve kujutavates lugudes, sõltub nii loo kirjaneku ajast, ajendist, eesmärgist, adressaadist, ühiskondlikest või kirjanduslikest konventsioonidest kui ka autori kunstilisest võimekusest. Pole juhuslik, et ajaproovile on vastu pidanud ja suurema tuntuse saavutanud just need tekstid, milles esitatud lugu on isikupärane ja kaasahaarav. Kahtlemata vääriskid mitmed käsitletud teosed omaette põhjalikku uurimust nii neis sisalduva kultuuriloolise teabe, „mina”-pildi kui ka kunstilise kvaliteedi mõttes. Eraldi mahukas teema oleks lapsepõlvelugude analüüsimine autorite loominguloo kontekstis. Kuid loodetavasti ärgitasid siinsed mõttearendused analüüsima ka teisi (oma)eluloolisi tekste, mille keskmes on laps ja lapsepõlv, et kunagi saaksime ka meie teiste rahvaste eeskujul kirja panna eesti lapsepõlve(lugude) ajaloo.

Kirjandus

- Ariès, Philippe** 1960. *L'enfant et la vie familiale sous l'ancien régime*. Paris: Plon.
- Behnken, Imbke; Jürgen Zinnecker** (Hrsg.) 2001. *Kinder. Kindheit. Lebensgeschichte*. Ein Handbuch. Seelze-Velber: Kallmeyer.
- Brown, Penny** 1993. *The Captured World: The Child and Childhood in Nineteenth-Century Women's Writing in England*. London, New York: Harvester Wheatsheaf.
- Burnett, John** (Ed.) 1982. *Destiny Obscure: Autobiographies of Childhood, Education and Family from the 1820s to 1920s*. London: Allan Lane.
- EKA** 1981 = Eesti kirjanduse ajalugu viies köites. IV köide 1. raamat. Aastad 1917–1929. Peatoim Endel Sõgel. Tallinn: Eesti Raamat.
- EKBL** 1975 = Eesti kirjanduse biograafiline leksikon. Toim E. Nirk, E. Sõgel. Tallinn: Eesti Raamat.
- Grenz, Dagmar** 1981. *Mädchenliteratur. Von den moralisch-belehrenden Schriften im 18. Jahrhundert bis zur Herausbildung der Backfischliteratur im 19. Jahrhundert*. Stuttgart: Metzler.
- Haava, Anna** 2006. *Mälestusi Laanekivi Manni lapsepõlvest*. Tartu: Ilmamaa.
- Hardach, Gerd; Irene Hardach-Pinke** (Hrsg.) 1978. *Deutsche Kindheiten. Autobiographische Zeugnisse 1700–1900*. Kronberg/Ts.: Athenäum.
- Hardach-Pinke, Irene** 1981. *Kinderalltag. Aspekte von Kontinuität und Wandel der Kindheit in autobiographischen Zeugnissen 1700–1900*. Frankfurt/Main: Campus.
- Hurrelmann, Klaus; Bründel Heidrun** 2003. *Einführung in die Kindheitsforschung*. Weinheim, Basel, Berlin: Beltz.
- Jaanus, Maire** 1989a. „Mina” keeles: Viivi Luige „Seitsmes rahukevad”. – Keel ja Kirjandus, nr 3, lk 129–137.

- Jaanus, Maire** 1989b. Viivi Luik: Sõda ja rahu: keha ja genotekst I-II. – Vikerkaar, nr 4, lk 59–63; nr 5, lk 57–62.
- Järv, Ants** 1989. Eesti lastekirjandus. Kujunemine ja areng kuni a. 1917. Tartu: Tartu Riikliku Ülikooli Kirjastus.
- Kauksi, Ülle; Nele Reimann** (toim) 2000. Võro kiränduse luumine. (Võro Instituudi Toimõtiseq 7). Võro: Võro Instituut.
- Kepp, Õnne** (koost) 2008. Laps loob maailma: laps eesti lasteraamatu illustatsioonidel. The Child Creates the World: the Child in the Illustrations of Estonian Children's Books. Tallinn: Lastekaitse Liit.
- Kirss, Tiina** 2002. Inimväärne elu naisena: teoreetilisi perspektiive eesti naiste elulugude uurimiseks. – Ariadne Lõng, nr 1/2, lk 6–23.
- Kitzberg, August** 1973. Ühe vana „tuuletallaja” noorpõlve mälestused. (Loomingu Raamatukogu, nr 41-44). Tallinn: Perioodika.
- Kumberg, Krista** 2008. Uuem lastekirjandus lähemast minevikust. Memuaarse koega lasteraamatud 1996–2006. – Eesti Lastekirjanduse Keskuse toimetised 3. Toim Ü. Väljataga, A. Kehman. Tallinn: Eesti Lastekirjanduse Keskus, lk 97–110.
- Kurvet-Käosaar, Leena** 2006. Embodied Subjectivity in the Diaries of Virginia Woolf, Aino Kallas and Anais Nin. (Dissertationes Litterarum et Contemplationis Comparativae Universitatis Tartuensia 6). Tartu: Tartu University Press.
- Kurvet-Käosaar, Leena** 2007. Kunstniku portree väikese tüdrukuna. – Looming – olemise kehtestamine. Viivi Luik. (Studia litteraria estonica 9). Toim A. Merilai. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 211–234.
- Kõiv, Reeli** (koost) 2003. Lapsepõlv: laps eesti kunstis. Childhood: Child in Estonian Art. Tallinn: Lastekaitse Liit.
- Kõresaar, Ene** 2003. Lapsepõlv kui ajalooilt. Rahvuse ja riigi metafoorne kujutamine vanemate eestlaste lapsepõlvemälestustes. – Mälu kui kultuuritegur. Etnoloogilisi perspektiive. (Studia ethnologica Tartuensia 6). Koost E. Kõresaar, T. Anepaio. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 60–91.
- Laar, Mart** 2006. Äratjad. Rahvuslik ärkamisaeg Eestis 19. sajandil ja selle kandjad. Tallinn: Grenader.
- Lattik, Jaan** 1918. Meie noored. Tartu: R. Roht.
- Lattik, Jaan** 1921. Minu kodust. Tallinn: Tallinna Eesti Kirjastuse-Ühisuse kirjastus.
- Lejeune, Philippe** 1989. The Autobiographical Pact. – On Autobiography. Ed. Paul J. Eakin. Minneapolis: University of Minnesota Press, lk 3–30.
- Loch, Werner** 2000. Die Darstellung des Kindes in pietistischen Autobiographien. – Das Kind in Pietismus und Aufklärung. Beiträge des Internationalen Symposiums vom 12.–15. November 1997 in den Frankeschen Stiftungen zu Halle. Hrsg. J. N. Neumann, U. Sträter. Tübingen: Max Niemeyer, lk 143–182.
- Metsanurk, Mait** 2005. Mälestused. Tee algul. Koolipoisist kirjanikuks. Koost K. Põdersalu. Tartu: Ilmamaa.
- Mulla, Triin** 2003. „Minu õnnelik-rahutu lapsepõlv”: 1940. aastad eestlaste lapsepõlvemälestustes. – Mälu kui kultuuritegur. Etnoloogilisi perspektiive. (Studia ethnologica Tartuensia 6). Koost E. Kõresaar, T. Anepaio. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 92–123.
- Mürsepp, Mare** 2005. Lapse tähendus eesti kultuuris 20. sajandil: kasvatussteade ja lastekirjandus. (Tallinna Pedagoogikaülikooli sotsiaalteaduste dissertatsioonid). Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli Kirjastus.

Ots, Loone (koost ja toim) 2008. Uued ajad – uued lapsed: teadusartiklite kogumik. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.

Peterson, Aleksei 2006. Eesti maarahva elust XIX sajandil. Tartu: Atlex.

Põldmäe, Rudolf 1938. Hernhuutlikud elulookirjeldused. – Eesti Kirjandus, nr 9, lk 385–403.

Saagpakk, Maris 2005. Darstellung der Kindheit in den deutschbaltischen Autobiographien. – Jahrbuch des baltischen Deutschtums. Lüneburg: Carl Schirren Gesellschaft, lk 144–152.

Sanders, Valery 2001. Childhood and Life Writing. – Encyclopedia of Life Writing. Autobiographical and Biographical Forms. Vol. 1, a – K. Ed. M. Jolly. London, Chicago: Fitzroy Dearborn Publishers, lk 203–204.

Sillaots, Marta 2009. Sealtpoolt künniseid. Tagasivaade. (Loomingu Raamatukogu, nr 31-34). 2. tr. Tallinn: Kultuurileht.

Suburg, Lilli 2002. Suburgi perekonna elulugu. – Kogutud kirjatööd. Koost A. Undla-Põldmäe, toim H. Lagerspetz. Tallinn: Eesti Raamat, lk 313–459.

Toomet, Tiia (koost) 2005. Unustatud mänguasjad. Vapper sõdur Peeter Pons, kuldpaperist kingadega tantsijatar ja teised. Eesti keeles ilmunud lastelugusid 20. sajandi algupoolelt. Tallinn: Tänapäev.

Toomet, Tiia (koost) 2007. Õnnelik lapsepõlv. Malle, Vova, Pille-Riin ja teised nõukogude aja lapsed. Eesti keeles ilmunud lastelugusid ja -luuletusi 1940.–1960. aastatest. Tallinn: Tänapäev.

Tuglas, Friedebert 1980a. Väike Illimar. Ühe lapsepõlve lugu. Tallinn: Eesti Raamat.

Tuglas, Friedebert 1980b. „Väikese Illimari” tegelastest. – Friedebert Tuglas, Väike Illimar. Ühe lapsepõlve lugu. Tallinn: Eesti Raamat, lk 328–334.

Undla-Põldmäe, Aino 2002. Järelsõna. – Lilli Suburg, Kogutud kirjatööd. Koost A. Undla-Põldmäe, toim H. Lagerspetz. Tallinn: Eesti Raamat, lk 461–480.

Vahtra, Jaan 1934. Minu noorusmaalt I. Autobiograafilisi jutustusi ja pilte lapsepõlvest. Tartu: Noor-Eesti.

Vahtra, Jaan 1935. Minu noorusmaalt II. Autobiograafilisi pilte ja jutustusi aastailt 1899–1909. Tartu: Noor-Eesti.

Viires, Ants; Elle Vunder (koost ja toim) 2008. Eesti rahvakultuur. 2., täiendatud tr. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.

Wilhelm, Anja 2008. Lebenswelten von Frauen der deutschen Oberschicht im Baltikum (1800–1939). Wiesbaden: Harrasowitz.

Wilpert, Gero von 1989. Sachwörterbuch der Literatur. 7. Auflage. Stuttgart: Kröner.

Käsikirjalised allikad

Kõrv, Johannes. Minu noorepõlve mälestused. – EKLA, f 245, m 219: 4.

Leoke, Hans 1917. Minu lapsepõlve mälestused ja eluloo tähendused. – EKLA, f 224, m 9: 3.

Ave Mattheus – Tallinna Ülikooli võrdleva kirjandusteaduse lektor. Uurimissuunad: eesti laste- ja noortekirjandus, eesti-saksa kirjandussuhted, tõlke- ja retseptsooniuurimus.

E-post: atarrend@tlu.ee